

KUNDEROVA STŘEDNÍ EVROPA JAKO „NESAMOZŘEJMOST“ KULTURNÍ IDENTITY

MILOŠ ZELENKA

ZELENKA, Miloš: *Kundera's Central Europe as a "Non-self-evident" Cultural Identity*, 2025, Vol. 7, Issue 1, pp. 40 – 51 DOI: 10.17846/CEV.2025.07.1.40-51.

ABSTRACT: The study addresses the intellectual debate sparked by emigrants and dissidents from Central European countries in the 1980s. The lectures delivered by the Polish poet and literary scholar Czesław Miłosz at Harvard University in 1981 – 1982 were followed by Milan Kundera's essay *The Tragedy of Central Europe*, which portrayed Central Europe as a place of tragic historical experience, a utopian and ideal "Atlantis". The debate—later joined by texts from V. Havel, G. Konrád, S. Márai, D. Jančar, and others—evoked the idea of Central Europe as a continuous zone of small nations situated between the West and the East, located in an imaginary "interspace" in a state of permanent danger. The significance of Kundera's essay, which became the initial model of reflection, lies in its shift of the discussion on Central Europe from political science discourse to a literary and philosophical plane.

KEYWORDS: Milan Kundera. Central Europe. Emigrant literature. Biliteracy. Comparative studies.

Po roce 1918 střední Evropa rozpadem monarchií a vznikem malých nástupnických států byla politologicky chápána ve dvojmýslu: za prvé jako území, které nebylo říší Karlovou, tj. rozkládalo se na východ od bývalé Franské říše, a ani nábožensky nesplývala s pravoslavím. Jádrem takto pojímané střední Evropy bylo rakousko-maďarsko-české území habsburského soustátí s okrajovými periferiemi (jako např. Slovensko, Chorvatsko, Vojvodina, Istrie, Galicie, Slovinsko ad.) vyznačujícími se přirozenou diverzitou kultur, etnosů a jazyků a také nestabilitou politických hranic. Za druhé střední Evropa synonymicky vystupovala jako „německá varianta“ minimalistické koncepce, která vycházela z názorů pruského militaristy Friedricha Naumanna a která byla agresivnější a politicky exponována – na ideologických základech „němectví“ měla vyrůst středoevropská kultura. Zkompromitování německé střední Evropy dosáhlo vrcholu Hitlerovým přístupem k řešení tzv. východního prostoru (Ostraum) – „rakouská“ střední Evropa i po rozpadu Rakouska-Uherska byla záležitostí intelektuální diskuse, kterou již v 80. letech rozpoutali intelektuálové, převážně emigranti a disidenti ze středoevropských zemí: zásadní roli zde sehrály přednášky polského emigranta, básníka a literárního vědce Czesława Miłosze na Harvardově univerzitě v letech 1981/82, které jednak připomněly středovýchodní region mezi Německem a Ruskem jako kulturně specifický a autochtonní, jednak ve společenské paměti Západu jako opomíjený prostor, který je obecně považován za „ztracený“. Na tyto přednášky navázala esej Milana Kundery *Únos Západu* publikovaná v angličtině pod názvem *The Tragedy of Central Europe* (1984) vypoovídající o skepsi z mocenských a ideologických řešení státoprávního uspořádání střední Evropy, která nemá pevných geopolitických hranic a je spíše místem střetávání, dialogu a koexistence, analogické kulturní paměti a historické zkušenosti. Střední Evropa se stala jakousi „intelektuální Atlantidou“, nedosažitelným utopickým ideálem pro ty, kteří se nedokázali identifikovat s názorovou uniformitou socialistického zřízení (Salman 1994, 40). Později texty Václava Havla, Györgya Konráda, Sándora Máraiho, Czesława Miłosze, Draga Jančara přitakávaly středoevropské identitě jako jisté duchovní tradici negující geopolitickou realitu po roce 1945 (Balabanova 2004, 9 – 19). Tato diskuse, která probíhala mezi intelektuály pocházejícími z východní části střední Evropy, tj. ze sféry sovětského vlivu, nesměřovala k definování či k restrikci striktně stanovených politických

modelů a ekonomických celků. Dalším sjednocujícím rysem byla eliminace obou německých států ze středoevropského prostoru. V popředí stálo obnovení pluralitní kulturní atmosféry a občanské společnosti proti komunistickým systémům v této části Evropy.

Diskuse zároveň ukázala na další charakteristický aspekt střední Evropy, tj. na fenomén emigrace, který byl pro tento region aktuální nejen po roce 1948, po spuštění tzv. železné opony, ale již po roce 1918 v souvislosti s rozpadem habsburské monarchie. Emigrace, ať už vznikala z ekonomických či jiných důvodů, vyjadřovala osobní zkušenost značné části intelektuálů a umělců žijících v zemích mezi ruským a německým jazykovým prostorem. Chápeme-li emigraci v nejužším významu jako literární téma, jedná se, jak upozorňuje francouzský slavista Michel Aucouturier, o variantu starého komparatistického tématu vyhnaní a vynuceného útěku z vlasti frekventovaného již v antice (Aucouturier 1998 – 1999, 113 – 114). Fenomén emigrace v širším významu charakterizuje vytvoření kulturního prostředí v cizí zemi, což lze v masovém měřítku vztáhnout až k 19. a 20. století. Z ryze komparatistického hlediska emigrace poskytuje cenné impulzy pro řešení otázek dvoudomosti spisovatelů, biliterárnosti i bilingvnosti. V neposlední řadě se zde nabízí i problematika existence specifických meziliterárních vztahů a jejich periodizace včetně vývojové synchronie či asynchronie mezi literaturou metropole a literaturou emigrace. Málokdy totiž dojde k definitivnímu přetržení kontaktů, spíše k navození široké škály polemických, někdy i nesouhlasných kontaktů. Jako nosný interpretační přístup k fenoménu emigrace se ukazuje respektování její vícekontextovosti chápané nejen jako politický, ale jako umělecky mnohotvárný dialog kultur, který je především autokomunikací uvnitř strukturně a hodnotově diferencovaného systému národního písemnictví.

V posledním období srovnávací literární věda zabývající se emigrací středoevropský prostor traktovala nejen jako útočiště početné a ideologicky rozvrstvené ruské emigrace, ale i jako východí rámec pro intelektuální transfer rozmanitých výpovědí o reálné kulturně-politické situaci malých národů mezi Německem a Ruskem. Středoevropští emigranti celkově zprostředkovali zejména Západu bezprostřední a sugestivní obraz „jiné Evropy“. V této souvislosti můžeme uvést kolektivní publikaci *Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropäischer Exilliteraturen 1945 – 1989* (2004), která se pokusila dějiny emigrace nejen včlenit do národních literárních historiografií, ale chápat ji jako strukturovaný a propojený celek v podobě mezikulturní sítě zahrnující nejen texty a cirkulující stereotypy, ale i instituce, politické strategie apod. Z tohoto inspirativního textu vyšla rozsáhlá publikace *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe* (2009), sestavená výzkumným týmem pod vedením Johna Neubauera a Zsuzsanny Borbála Török. Časový rozsah publikace, která komplexně zachycuje s výjimkou Bulharska a baltských zemí historický náčrt středoevropských a východoevropských emigrací, se soustředí s nevelkými přesahy na rozmezí let 1918 – 1989.

Bez ohledu na politické pozadí emigrace se za emigranta považuje člověk-vyhnanec v situaci, kdy násilně opouští svůj domov, resp. vystupuje z „mikrokosmu“ svého mateřského jazyka a kultury, protože se subjektivně i objektivně vyrovnává s ohrožením své duchovní identity, někdy i fyzické existence. Autoři se podrobně věnují terminologickým otázkám odlišně chápaným s ohledem na jazykové rozdíly i politický kontext. Jde tu zejména o pojmy „exil“ a „emigrace“, které se v slovanských jazycích převážně rozlišují, ale např. v němčině nikoli. „Exiled“ je ten, kdo opouští vlast pod přímým politickým či fyzickým nátlakem (např. vězení) s tím, že návrat není pravděpodobný. Pokud je toto „přímé ohrožení“ a „nemožnost návratu“ relativizováno, používá se termín „emigrant“, resp. „expatriates“. Obdobně se specifikují termíny jako „dissident“ (jinak smýšlející), který aktivně participuje na politické opozici, zatímco „inner emigration“ (vnitřní emigrace) označuje např. spisovatele, který je sice v duchovní opozici, ale aktivně se neangažuje v politickém boji. Kolektiv pod tímto zorným úhlem detailně mapuje jednotlivé národní „příběhy“, konkrétní osudy autorů, biografie, přehledy tvorby, institucionální pozadí jako nakladatelství, časopisy, materiální

podmínky. Zásadní přínos publikace bez ohledu na faktografickou nasycenost představuje poznamenání, oponující klasickým sociologickým reflexím, které akcentují negativní konotace při výzkumu tradičních emigrantských stereotypů. Emigrace totiž může mít i pozitivní rozměr v tom, že spisovatel se úspěšně integruje do nového prostředí, do přijímací společnosti a tím eliminuje stereotyp „klasického“ emigranta jako „bludné duše“ odtržené od vlasti a od tvořivých zdrojů. Můžeme tu uvést např. Sándora Máraie, Imreho Kertésze, Paula Celana, Czesława Miłosze a samozřejmě Milana Kunderu, který se teprve díky francouzskému prostředí stal světoznámým spisovatelem (Kyloušek 2023, 438 – 455).

Jak jsme již připomněli, pro oživení fenoménu střední Evropy zásadní úlohu sehrála intelektuální diskuse emigrantů a disidentů pocházejících ze střední Evropy (Tihanov 2015, 141 – 159). Právě tato diskuse evokovala pozapomenutou představu střední Evropy jako specifického „meziprostoru“ nacházejícího se neustále ve stavu permanentního ohrožení. Tento „meziprostor“ byl různě terminologicky nálepkován, a to nejen podle etnické a geografické příslušnosti, ale i podle historické tradice, ať už se jednalo o „vnitřní“ (středovýchodní) Evropu či o „mezi-Evropu“, „karpatský oblouk“, „podunajský region“ či „okraj západní Evropy“, „západní část východní Evropy“. I přes rozdílná označení bylo pro tyto představy společné přesvědčení o civilizačním zaostávání za Západem, jeho hodnotami, protože střední Evropa do poloviny 16. století údajně byla součástí Západu. Paradoxně, s ofenzivním nástupem Habsburků na dějinnou scénu roku 1526 totiž dochází k politické konsolidaci „minimalistické“ střední Evropy, potvrzené výsledky třicetileté války o více než století později. To ve svých důsledcích znamenalo jisté odtržení od západní Evropy, kde absolutistické formy vlády neomezily nástup kapitalistické etiky jako ve střední Evropě poznamenané v 17. století tzv. druhým nevolnictvím a opožděným vývojem městských center.

Kundera ve svém slavném eseji navázal, a to zejména v reflexích o kulturní identitě, na svůj referát *Nesamozřejmost národa*, původně ohlášený pod názvem *Nesamozřejmost existence českého národa*, který zazněl na úvod IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů v červnu 1967. „Nesamozřejmost“ – pojem tak častý v autorově slovníku – znamená bytostné ohrožení kulturní identity, a tím existence národa, pro něhož právě „nesamozřejmost“ vztažená k jazyku a k evropanství se stává osudovou determinací. Kundera zde vědomě vstupuje do oblasti českých dějin a vyjadřuje se k otázce jejího smyslu, která se táhne jako červená nit naším vývojem od národního obrození přes B. Bolzana, K. H. Borovského, H. G. Schauera, T. G. Masaryka a dalších až do současnosti, byť už se dnes tato otázka nevztahuje jen k česko-německému poměru, ale spíše k českému vztahu ke světu a jeho kulturnímu dědictví. Určitý politický podtext – u autora ne až tak frekventovaný – spočívá ve výzvě ke svobodné výměně názorů a k odsudku cenzury. Kunderova kritika nezůstala jen u obecných proklamací: autor se zastal filmu *Sedmikrásky* od režisérky Věry Chytilové, která vytvořila burcující metaforu duchovního vandalství ve smyslu zamlčování historické kontinuity. Film zařazující se k tzv. nové vlně v podstatě obrazně pojmenoval to, co bylo Kunderovi blízké, tj. že „*jakékoliv potlačování národů směřuje ve svých důsledcích proti pravdě, protože pravdy je možné dosáhnout jen v dialogu názorů, které jsou rovnoprávné i svobodné*“ (Kundera 2023, 19 – 20). O tři měsíce dříve v souvislosti s vydáním *Žertu* (1967) v jednom z rozhovorů Kundera po kulturní politice požadoval, že je „třeba do důsledků přijmout [...] samozřejmost: K velkému umění vede jediná (a nikoli krátká) cesta: cesta svobodného experimentu, svobodného zápasu s látkou – a to si ovšem i od společnosti vyžaduje svobodomyslnost a velkorysost“ (Kundera 1967b, 178).

Střední Evropa se na přelomu 19. a 20. století podle Kundery stala významným kulturním centrem, které svou duchovní atmosférou a intelektuálním klimatem inspirovalo spisovatele, skladatele, výtvarníky, ale i vědce. Jako signifikantní příklad Kundera uvádí strukturalistické myšlení, které se zrodilo v internacionálně koncipovaném Pražském lingvistickém kroužku vzniklém roku 1926. Kosmopolitní prostředí Kroužku, v němž se soustřeďovali čeští, ruští, němečtí, rakouští, polští

a další badatelé, navazovalo na silnou tradici českého formalismu konce 19. století a také teoreticky podpořilo rozmach avantgardního umění a estetiky 20. a 30. let minulého století. Kundera, který upozorňuje na fakt, že podobné spojenectví ve Francii vzniklo až o třicet let později, vyzdvihuje význam strukturalistů v tom, že svou teorií hájili avantgardní umění před úzce ideologickou interpretací obecně ovlivňující celou kulturu 20. století. „Středoevropský prostor tehdy představoval tvůrčí kadlub, v němž se protínaly a mísily impulsy jdoucí ze západu na východ a z východu na západ, ale také ze severu na jih a obráceně. Toto geografické označení se může zdát hyperbolicke a snad i banální, ale odpovídá skutečnosti: duchovědné úsilí, formalismus, psychologismus, fenomenologie a strukturalismus, personální spojení Prahy se slovanským jihem, německé kořeny ruské formální školy, český formismus a sémantika umění tvoří kulturní vlny [...], které ruší «úhlednou» stavbu protikladných [...] metod a postupů“ (Pospíšil 1996, 8).

Kundera zároveň relativizuje „soutěž“ o statut geografického „srdce Evropy“. Výhoda být středem tohoto celku je relativní, protože jde z historického pohledu o nejnáročnější a nejtragičtější pozici. Střední Evropě s jejími pomyslnými hranicemi a pohyblivými centry totiž chybí skutečný střed, neboť rozpolcenost na Západ a Východ přináší i subjektivní ztrátu spolupatřičnosti a společného „středoevropského“ vědomí. V střední Evropě, v tomto „zmenšeném modelu Evropy“, se vždy bojovalo o celou Evropu a její kulturněhistorické dědictví. „Český národ dosud úplně neospravedlnil svou novou existenci. Ospravedlnit ji může jen velikostí své kultury“ (Liehm 1990, 64), tvorbou hodnot, mezi které patří především Kafkův odsudek byrokratického světa, Haškovo absurdní zobrazení vojenské hlouposti a Janáčkovy originální transformace lidové hudby. Na hypotetickou otázku, zda se Češi již v 19. století nevzdali odmítnutím německého vlivu střední Evropy, Kundera, který zde připomíná skepsi mladého H. G. Schauera, konstatuje, že „český národ tehdy hájil svou identitu stejně jako Rakušané a Maďaři“, a tím „se nijak nezříkal své příslušnosti ke střední Evropě. Ta však po roce 1945 byla rozbita, čímž začalo ničení velké mnohonárodní kulturní tradice, bez níž je Evropa nemyslitelná“ (ibid.). Židé jako věčně migrující a kosmopolitní element, „všude cizinci a všude doma“ (ibid.), podle Kundery vytvářeli duchovní jednotu střední Evropy. Právě Židé se stali paradoxně prototypem malého národa, který nikdy nebyl dobyvatelem – jeho existence vždy závisela na vůli mocných sousedů, malý národ si vždy uvědomoval, že může zaniknout.

Etnicky střední Evropa představuje složitou mnohonárodnostní směsici slovansko-neslovanskou včetně samostatného židovského elementu, který symbolizuje tragickou zkušenost středoevropského intelektuála. Ideál geopolitického a duchovně-společenského uspořádání střední Evropy Kundera projektuje do federativního modelu, do demokratického společenství malých kulturně univerzálních národů. Tato nadnárodní celistvost však nevylučuje osobitost jednotlivých složek – lokálních center obohacujících společné dědictví. Kundera zároveň varuje před sémantickou devalvací atributu „střední“ a v této souvislosti připomíná Masarykův názor negující mechanickou představu „mostu“ či přímého zprostředkovatele mezi Západem a Východem. Střední Evropa spíše zaujímá centrální „srdcovou“ pozici v těle evropského organismu a proto musí vyvažovat západní (moc technologií) a zejména východní extrém (sovětský totalitarismus). Nepřekvapí proto, že Kundera Rusko z Evropy pro jeho nedemokratickou minulost radikálně vyčleňuje. Zatímco střední Evropa „toužila být zhuštěnou verzí Evropy se vši její kulturní rozmanitostí“ (Kundera 2015, 154), tj. „co největší rozmanitost na co nejmenším prostoru“ (ibid., 155), centralizující a uniformní Rusko se nikdy nevzdalo svých imperiálních plánů realizovaných na opačné zásadě: „Co nejmenší rozmanitost na co největším prostoru“ (ibid.). Podle Kundery strach střední Evropy z Východu není jen ozvěnou negativní zkušenosti s komunismem, ale především strachem z mocenských ambicí imperiálního Ruska, které šířilo směrem na Západ ideje panslavismu. Kundera v této souvislosti se ostře vyhlašuje proti „klišé světové historiografie“, že obdiv středoevropských intelektuálů a umělců byl synonymickým ztotožněním s ideologií panslavismu. Jako distinktivní rys středoevropskosti

Kundera uvádí skepticismus a (sebe)ironii, které umožňují překonávat existenciální pochybnosti o „velké“ historii, a především nedůvěru ve svou malost. Tyto prvky Kundera nachází zakódované přímo do autorské strategie: do naračních technik, románových struktur a uměleckých tvarů u typicky střeoevropských spisovatelů a umělců (B. Bartók, H. Broch, W. Gombrowicz, J. Hašek, L. Janáček, F. Kafka, R. Musil, B. Schulz, S. Witkiewicz ad.), které připomíná mj. i ve své knize *L'art du roman* (1986), v níž „střeoevropskost“ spojuje s existencí románu nejen jako specificky strukturovaného žánru, ale i jako svěbytné životní kategorie vyjadřující zkušenost člověka za životní oponou (Janiec-Nyitrai – Nyitrai 2017).

Takto chápáná „střeoevropskost“ se promítla i do textové struktury Kunderova slavného románu *Nesnesitelná lehkost bytí* (1984, česky 1985), který vznikl v blízkosti eseje *Únos západu*. V něm existenciální rozměr tragiky obtížně definovatelného prostoru mezi Německem a Ruskem se vyjevuje v komunikaci lidí za železnou oponou a ze Západu. Používají stejná slova, avšak nejsou schopni si porozumět. Ačkoli hlavní postava, kterou je střeoevropský lékař exulant Tomáš, touží splynout se Západem, dochází v jeho sbližování k neporozumění a k „druhému“ odcizování, protože západní intelektuálové, zastoupení v románu levicovým švýcarským novinářem Franzem, nechápou střeoevropskou specifičnost. Kundera se tak profiluje jako Střeoevropan vyjadřující zkušenost člověka za železnou oponou, který se prostřednictvím románových struktur rozhodl meditovat o paradoxech dějin, do nichž jsou vrženy jeho příběhy. Kunderovy vyostřené názory na střední Evropu logicky vzbudily vedle většinového nadšeného ohlasu i polemické reakce mezi zahraničními intelektuály: především ruský exulant, nositel Nobelovy ceny za literaturu za rok 1987 Josip Brodskij, vytýkal Kunderovi účelové ztotožnění Ruska a komunistického Sovětského svazu, obecně předpojatost vůči „barbarskému“ Východu. Tato diskutabilní analogie, ale i pozdější četné aktualizace vyplývaly z jistého neporozumění, především z nepochopení literárního založení eseje, který svého estetického účinu dosahuje uměleckými prostředky, tj. kompozičním uspořádáním, rétorickými a argumentačními figurami, a to i přes jistou spjatost s konkrétní historickou situací šedesátých let (Češka 2023). V Kunderově eseji jde totiž prvoplánově o zdůraznění fundamentální role kultury ovlivňující existenciální stav lidského subjektu (ibid.).

Jestliže Kunderova střední Evropa nepředstavuje geograficky nehybný objekt a nemá pevných hranic, protože dynamické, historicky proměnlivé společenství malých národů v dějinách nikdy nezůstává totéž, obdobně jeho českému kolegovi Václavu Havlovi nejde ani tak o přesné pojmenování, spíše o sílu idejí, o mechanismech fungování a kritériích, jimiž se tomuto problému můžeme přiblížit. Havel v stati *Anatomie jedné zdrženlivosti* (1985) střední Evropu přirovnává „k duchovnímu, kulturnímu a mentálnímu fenoménu“, který „neustále formují určité specifické historické zkušenosti“ (Havel 1990a, 74). Jako základní znaky střeoevropského psychického substrátu v společné kulturní paměti uvádí skepsi, žánrové propojení komických a tragických poloh v svérázný celek, který v různém poměru nachází u F. Kafky, J. Haška, R. Musila či L. Vaculíka (*Český snář*). Právě literatura pro svůj recepční dosah – a v tom můžeme pozorovat přímou autorovu návaznost na obrozenskou ideologii věřící v moc slova – musí se stát přirozenou formou a záštitou historicky zděděných archetypů, jako např. po století zakódovaná skepse a nedůvěra k ideologiím. Duchovní klima střední Evropy Havel charakterizuje jako paradoxální propojení „emfatického“, „lyrického“, „patetického“ a zároveň „tragického“, „vážného“, což poukazuje k obrozenským kořenům, k plebejským tradicím české kultury. Spojení tragiky s ironií však vyžaduje odstup, nadhled, kritickou sebereflexi: tím je totiž dána záruka, že Střeoevropané včetně Čechů a Slováků překonají přirozenou skepsi z politických, sémanticky vyprázdněných floskulí.

U Havla je střední Evropa nazírána jako mýtický, kulturní střed, centrum celé Evropy obývaný malými národy a zmítaný geopolitickými zájmy velmocí. Havel geografické centrum střední Evropy na rozdíl od Kunderovy představy polycentrického a mnohonárodnostního kulturněhistorického prostoru s proměnlivými hranicemi klade do českých zemí, které údajně vždy byly křižovatkou

nejrůznějších proudů, impulsů a iniciativ. Havlovou vizí, která kritizuje rozdělení Evropy do dvou protikladných bloků, se stává ideál demokraticky sjednocené Evropy jako přátelského společenství svobodných a nezávislých států. Je tu zřejmý mravní étos občanské společnosti, antropologická perspektiva, filozoficko-historické ukotvení, které se však svou rétorikou po roce 1989 poněkud proměňuje. V politických projevech počátkem devadesátých let minulého století, pronesených z pozice prezidenta, Havel sklouzává k idealismu, když konstatuje, že dnes existuje možnost „... proměnit střední Evropu, jakožto fenomén dosud převážně historický a duchovní, ve fenomén politický“ (Havel 1990b, 43). Přesto však zůstává myšlenka, že Evropa by neměla být vedle sebe existujícím souborem států, národů, kultur, etnik a regionů, ale společným duchovním prostorem založeným na principu otevřené společnosti (demokracie, respektování lidských práv, svobodný trh, soukromé vlastnictví, politický pluralismus ad.). Tento proces se však musí odehrávat pod patronací západoevropských integračních mechanismů, které se rozšíří na střední a později i východní Evropu nejlépe v podobě Spojených států evropských či Evropské konfederace (F. Mitterand). Vstup malých středoevropských národů do NATO a Evropské unie na přelomu druhého a třetího tisíciletí Havel považoval za naplnění vize svobodné střední Evropy: v případě českých zemí za symbolickou tečku jedné z etap permanentně vedené diskuse o smyslu národních dějin.

Kunderův text rezonoval i v tehdejší Titově socialistické Jugoslávii, v níž zejména slovinští intelektuálové se zapojili do debaty o střední Evropě (Kralj 2005, 353 – 368), v níž viděli prostor duchovní plurality a kulturní spolupráce, jehož zviditelnění přispěje k narušení sovětské dominance. Byl to především slovinský esejista a spisovatel Drago Jančar, který pod přímým vlivem Kunderova článku, jehož překlad zprostředkoval v kulturním časopise *Novaja revija* (Kundera 1984a, 3456 – 3458), začal psát své eseje o střední Evropě v polovině osmdesátých let. Jejich souhrnné vydání v knize *Terra incognita* (1989), jejíž název metaforicky označuje malé a v Evropě „ztracené“ území Slovinska, definuje středoevropský prostor společné kultury. Ten Slovinci, ačkoli do něho civilizačně patřili, násilně vlivem nepříznivých historických podmínek museli opustit. Největší zásluhu na konstituování „duchovního“ základu středoevropanství mají jednotlivé literární texty, např. Joseph Roth, který intuitivně vycítil úzkost a pesimismu středoevropského člověka teskníciho za nenávratnou minulostí, aniž by byl schopen přijmout nezřetelnou budoucnost. V pozdějších Jančarových esejistických sbírkách, z nichž můžeme výběrově uvést např. *Egiptovski lonci mesa* (1994), *Brioni* (2002) nebo *Duša Evrope* (2006), původní okouzlení středoevropským konceptem tolerance a vzájemné intelektuální spolupráce se ztrácí pod tlakem ekonomického globalismu v postmoderním liberalismu. Pád železné opony 1989 a nové uspořádání světa paradoxně odsunulo nostalgickou vzpomínku na habsburskou monarchii na okraj kulturního diskursu. Spolu s tím skončily i inspirativní debaty o tomto fenoménu, který se stává pouhou historií. Jančarův silící pesimismus, který se projevil ve sbírce *Pisanja i znamenja* (2014), vyúsťuje v trpké poznání, že politické změny v 21. století jako vstup Slovinska do Evropské unie z něj znovu učinily pesimistického a okrajového spisovatele z východní Evropy.

Svou filozofii antipolitické politiky má k Havlovi blízko bývalý maďarský disident György Konrád, který středoevropanství rovněž spojuje se skeptickým a sebeironickým způsobem myšlení. Ztotožnění se středoevropskou identitou znamená především prolongování a specifické vyústění národní tradice a kultur, které po tisíciletí kulturně a politicky inklinovaly k Západu a které se pak v druhé polovině 19. století rozvíjely v dualistickém Rakousko-Uhersku (Konrád 1985). Konrádova argumentace, která reaguje na geopolitické poměry před rokem 1989, vychází ze skutečnosti, že Západ na střední Evropu zapomněl, a proto se tento region musí spoléhat sám na sebe. Východiskem k pozitivním změnám bude nikoli násilná revoluce, ale síla idejí, antipolitický postoj směřující k překonání jaltského komplexu, který je charakterizován binární axiologickou opozicí Západ x Východ. V čele tohoto obrodného procesu musí být intelektuálové odmítající dialog s mocí, která způsobila bipolární rozdělení. Jestliže po roce 1945 tragédii střední

Evropy poznamenala sovětská hegemonie, v Konrádově argumentaci se středoevropskost stává výrazem společenského vědomí, které své kořeny vždy historicky odvozovalo ze své příbuznosti se Západem. Střední Evropa nemůže uspět jako geopolitický útvar či jako dokonce federativní státotvorný koncept: je vždy myšlenkovým fenoménem, duchovním prostorem, který se odvíjí z tolerance a kulturní spolupráce, a který musí zapomenout na historická traumata, jež si tyto středoevropské národy navzájem způsobovaly. Konrád ve své knize *Antipolitik: Mitteleuropäische Meditationen* (1985) se pokouší vymezit středoevropskou literaturu jako soubor uměleckých, resp. esejisticko-publicistických textů, které specificky odrážejí vnímání reality v nesvobodném totalitním prostoru ovládaném sovětskou mocí (ibid., 88 – 89).

Konrád v mnohých aspektech navazuje na maďarského emigrantského spisovatele Sandora Máraiho, který v řadě esejistických textů, zejména však v autobiografickém románu *Země, země...!* (Márai 2004), vydaném v emigraci roku 1972, se zvláštní citlivostí beletristicky zachytil politický a kulturní rozpad střední Evropy v letech 1944 – 1948. Podobně jako Kundera Márai podtrhuje „strašnou cizost“ a „jinakost“ ruského fenoménu zcela neslučitelnou se západními způsoby racionálního vnímání a emotivního prožívání reality kolem sebe. Nejen cizí ruský element, ale především selhání Západu ztělesněného Německem nese hlavní vinu na diskreditaci idejí anticcké a křesťanské civilizace, na rozpoutání dvou světových válek, které zničily především střední Evropu. Márai ve svých *Denících* detailně zaznamenává tragické pocity vyhnance z vlasti, „bezdomovce“, pro něhož „*pokoj s knihami je[...] pravá vlast*“ (Márai 2008, 43). Střední Evropa byla proto redukována na svůj existenciální základ: na literaturu a ztracené kulturní dědictví, do něhož se prostřednictvím textů můžeme jen omezeně vracet. Márai zároveň odmítá změnit kulturní kód: zůstává věrný maďarštině, nejosamělejšímu jazyku v slovansko-germánském obklíčení, který pro spisovatele synonymicky ztělesňuje vlast: „*Budu maďarským spisovatelem, kde se octnu*“ (ibid., 277), konstatuje Márai a dospívá k přesvědčení, že jen „*uvnitř jazyka [...] jako v jediném jsme schopni doopravdy žít*“ (ibid., 290), neboť ve světových jazycích nelze oslovovat maďarské čtenáře. Márai se bez nostalgie vyrovnává s rozpadem tisícileté rakousko-uherské říše, která úspěšně čelila Turkům, ale podlehla východní „barbarské“ civilizaci. Střední Evropa se svou rozpadající se identitou představuje pouze periferní koridor Rusů směrem k Západu, je to ztracené a zapomenuté území nikoho, které po roce 1945 patří politicky k Východu, kulturními kořeny je však nedílnou součástí Západu.

Třeba doplnit, že idea střední Evropy v Maďarsku zapustila již od 19. století hluboké kořeny v umělecké i odborné literatuře. Jazykově-izolované postavení ugrofinské maďarštiny uprostřed slovansko-germánského etnika vedlo k intenzivnímu studiu kulturní výlučnosti a tím i k pochopení „zprostředkovatelské mise“ v středoevropském prostoru, působila zde zejména idea velkých Uher zahrnující i Slovensko, která měla sloužit jako příklad soužití odlišných národností v rámci uherského státu s hranicemi z doby do roku 1918. Jestliže v maďarské beletrii nalezneme idealizovaný obraz habsburské monarchie především po rakousko-uherském vyrovnání 1867 a pevné přesvědčení, že rok 1918 a následný Versaillský systém znamená tragédii pro budoucí vývoj střední Evropy – toto klišé v oslabené míře přetrvává i do současnosti – v literárněvědném diskursu Maďarům patří již v meziválečném období sympatické prvenství: maďarští komparatisté vnesli do srovnávací literární vědy střední Evropu jako vědecký problém (Vajda 1986, 231 – 259). Na budapeštském Mezinárodním literárněhistorickém kongresu 1931, jehož hlavním tématem se staly metody literárních dějin a možnosti jejich interpretací, vystoupil maďarský romanista Sándor Eckhardt s referátem *Metody a problémy srovnávací literatury v střední Evropě* (Eckhardt 1932, 89 – 96). Eckhardt se rovněž pokusil vymezit maďarský kulturní přínos pro středoevropskou duchovní atmosféru: poněkud zjednodušeně ji nacházel v zprostředkovatelské a exportní funkci, v jednosměrně realizovaných vlivech, jimiž maďarská literatura v habsburské monarchii působila s výjimkou dominantního Rakouska na své „zaostalejší“ sousedy. Střední Evropa se tak

v Eckhardtově pojetí rozestupovala na „literární zóny“ a hodnotové sféry uměleckých vlivů a výpůjček, které „paprskovitě“, jak to odpovídalo terminologii tieghemovské „littérature comparée“, zkoumající binární jevy mezi dvěma jevy, vycházely zejména ze dvou centrálních bodů: z Vídně a Budapešti.

Přesto i v maďarském myšlenkově vyhoceném prostředí se objevily i protikladné „realističtější“ přístupy: ve spisu maďarského ekonoma a filozofa Eleméra Hantose *Das Kulturproblem in Mitteleuropa* (1926) zazněl názor, že politický rozpad monarchie znamená kulturní dostředivost a nástup nacionalismu, avšak cesta z krize nevede ani přes propagaci komunistických idejí či neplodného intelektualismu, ale spočívá v demokratizaci, v hospodářské a kulturní spolupráci všech sociálních vrstev a v respektování národnostních minorit, tak typických pro střední Evropu. Také maďarský historik a politolog István Bibó považuje za jádro střední Evropy tři „historické“ krajiny na Východ od Německa: české země, Uhersko a Polsko, které v podmínkách mnohonárodnostního státoprávního útvaru stagnovaly, protože nedosáhly přirozeného práva sebeurčení (Bibó 1997, 12). Středo- a východoevropskou situaci charakterizuje nevyřešený střet občanského a etnického principu, který je historickým dědictvím habsburské monarchie. Sepětí se Západem se od památné bitvy u Moháče 1526, které přineslo stabilizaci habsburské moci, oslabovalo z důvodu odlišné sociální mobility (složitě formování měšťanských vrstev jako dynamického faktoru vývoje). Tento proces ovlivnily i další historické okolnosti (osmanské výboje a upevnění tzv. druhého nevolnictví po třicetileté válce). Kapitalizace tří historických regionů tak probíhala „shora“, byla realizována státní mocí, která neměla přirozený zájem na politických a ekonomických reformách. Bylo by možné v této souvislosti jmenovat celou plejádu „středoevropských“ umělců a vědců poznamenaných středoevropanstvím, jako například Pétera Esterházyho, Bélu Balázse, či Istvána Örkényho.

Obdobně polský spisovatel a nositel Nobelovy ceny za literaturu Czesław Miłosz v knize esejů *Central European Attitudes* (1986) střední Evropu posunuje na Východ k Estonsku a Litvě – Miłosz se totiž ve Vilniusu narodil – a dělicí čáru vede prostřednictvím náboženského rozdělení Evropy na křesťanskou oblast západního latinského typu a východního pravoslavlí. Střední Evropa je všude tam, kde nacházíme přímou kulturní sounáležitost se západní antickou civilizací v podobě řecko-římské kulturní tradice. Ta geograficky a ideově přesahuje prostor habsburské monarchie, zasahuje dokonce někdejší středověký polsko-litevský stát. Ostatně mýtus federativního svazku národů pod polskou nadvládou se v polské literatuře a publicistice objevuje jako od dávných dob až do současnosti. Stačí vzpomenout Sienkiewiczovu uměleckou vizi šlechtické demokracie Poláků, Ukrajinců, Bělorusů a Litevců pod svazkem polského státu (Měšťan 1992, 369 – 376). Miłosz neváhá ani připomenout příklady česko-polské spolupráce v období reformace a pozdního humanismu, tj. v období, kdy se ve střední Evropě pozvolna prosazuje univerzální, byť v národních variantách, typologicky stejnorodý barokní styl. V Miłoszově reflexi se logicky odráží polský přístup ke střední Evropě, který zahrnuje i východní Evropu, v níž se nacházejí pobaltské státy. Přesto střední Evropa nemá přesné geografické hranice, jde především o kulturní fenomén habsburské monarchie, která ve svých severních hranicích sousedila s carským Ruskem a na jihu se Srby a osmanskou říší. Identifikace středoevropanství vyplývá údajně nejvíce z architektury: „Kde je pohromadě gotika, renesance a baroko, tam je také střední Evropa. Samozřejmě, přesně narysovat východní hranici této oblasti nejde, protože přechod je neznatelný“ (Miłosz 1991, 76). Je zřejmé, že Miłosz svým odmítavým postojem k Rusku a neochotou vymezit střed a hranice střední Evropy má blíž ke Kunderovi než k Havlovi. Vyplývá to mj. i ze smyslu knihy *Rodzinná Europa* (1958), v níž Miłosz mluví o protikladu „privátní“ (rozuměj malé, rodinné Evropy) a „veřejné“ (velké) Evropy: geografické okraje a reálný i mýtický střed Evropy je zde ještě více rozvolněn. Středoevropanství představuje symbolickou hodnotu uchopenou prostřednictvím specifické autorské strategie, která není pouze dokumentární či autobiografická, ale i fikčně

fabulární: střední Evropa je geneticky zakódovaná do našich vzorců chování a modelů komunikace, jsou to naše vzpomínky, subjektivní paměť, ale i reálné osudy konkrétních lidí synekdochicky zastupující peripetie a katastrofy malých utlačovaných národů.

Podobný přístup vycházející z jakési kulturní antropologie či postmoderní mikrohistorie zastává i polský prozaik střední generace Andrzej Stasiuk, který vyznává střední Evropu jako privátní, jedinečnou a živou historii, jako subjektivní příběh. Ten se může odehrávat např. v dialogu mezi lidmi, může vystupovat i jako nedefinovatelná citová záležitost, která se v intencích postmodernismu neustále opakuje jako každodenní akt naší komunikace s okolím. Svět osvojený malým nepatetickým hrdinou, který důvěrně pozná a odkud není úniku, nalezneme i u českého romanopisce Bohumila Hrabala, jehož „pábitelé“ prožívají traumata středoevropské identity: strach, úzkost, vykořenění, snahu o změnu a věčné návraty. Ukrajinský prozaik Jurij Andruchowycz, který společně s A. Stasiukem napsal esejistickou knihu *Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwaney Środkowej* (2001), středoevropanství spojuje s motivem cesty: privátní osudy lidí žijících v obrovském prostoru mezi Německem a Ruskem deformuje sice velká historie, s tou se však obranně vyrovnáváme pocitem, že ji jako jednotlivci nikdy nemůžeme obrátit ve svůj prospěch (Andruchowycz 2001, 7 – 74). Pravá střední Evropa je svět „soukromý“, který nemá střed a okraje, nachází se tam, kam lze dojít, dosáhnout nebo dohlédnout. Střední Evropa, která se dá charakterizovat na základě vzpomínek, sledováním prstu na mapě stejně jako pohledem na zděděné rodinné fotografie, se skládá „z detailů, z maličkostí, z několika vteřinových událostí, připomínajících filmové etudy...“ (Stasiuk 2001, 113). Proto podle Stasiuka nemá smysl striktně definovat střední nebo středovýchodní Evropu, která směrem na Východ je relativní a pohyblivá na rozdíl od jazykové a teritoriálně přesně určených západních hranic. Polský spisovatel v podstatě formuje jakousi beletrizovanou mentální mapu střední Evropy, která přesně koreluje s konceptem Kurta Schlögela. Prostor utvářející se v čtenářské představivosti nelze měřit postupy astronomie či fyzické geografie, nýbrž se skládá ze vzpomínek z obrazů, které jsou sice křehké, ale nezničitelné. Ačkoli nikdy nebyly oficiálně potvrzeny, v momentu krize se nečekaně mohou vyjevit (Schlögel 2002, 243 – 244).

Zatímco Stasiuk se zabývá polohou a prostorem střední Evropy z pohledu jakési „rodinné kroniky“, Andruchowycz je více zaměřen na dějiny a velkou politiku. Jako ukrajinský spisovatel často metaforicky mluví o „strachu z Evropy“. Tento příklad demonstruje – stejně jako v 19. století klasik ukrajinské literatury Ivan Franko – na „outsiderské“ pozici Ukrajiny násilně vyčleňované Západem i Východem z Evropy. Andruchowyczovo volání po návratu Ukrajiny do Evropy přichází jako předzvěst politických změn v tomto geopolitickém prostoru a rovněž připomíná diskusi disidentských intelektuálů ze střední Evropy, kteří před rokem 1989 proklamovali touhu po hodnotách západní demokracie: „Krajina s európskym snom je v bývalom Sovietskom zväze iba jedna“ (Andruchowycz 2007, 52), smutně dodává Andruchowycz volající po evropském porozumění a návratu „ztracené krajiny“ do evropského společenství, kam západní Ukrajina jako geografická část bývalé habsburské monarchie vždy patřila.

Stasiukův a Andruchowyczův pohled na střední Evropu ukazuje na specifičnost polského, resp. ukrajinského pojetí tohoto regionu. Oba přístupy, které mluví o středovýchodní Evropě, těmito pojmy rozumí prostor, který by kulturní geograf bez váhání označil za východní Evropu. Britský politolog a publicista Timothy Garton Ash v souboru esejí *Středoevropán volbou* (1992) zhodnotil intelektuální diskusi, z níž vyplynulo, že fenomén střední Evropy vymizel z povědomí západoevropského či amerického čtenáře po Jaltě a po spuštění železné opony v roce 1948. Ashovy reflexe postřehly „národní“ odchylky i semantické posuny významu střední Evropy v textech V. Havla, G. Konráda a A. Michnika. Pokud český a maďarský intelektuál používal pojem východní Evropa a „východoevropský prostor“, vkládal do něj negativum, v nejlepším případě neutrální konotace. Zatímco o střední Evropě se vyjadřoval pozitivně, s obdivem, někdy až s citovým

podtextem. Na rozdíl od tohoto postoje Adam Michnik, vědomý si bolestných traumat polských dějin a historické zkušenosti soužití se slovanským „bratrem“ na Východě, pojem střední Evropa ignoroval a nahrazoval jej středovýchodní Evropou (Ash 1992, 7). Podle Ashe rozdílnost názorů, které se hlásí ke středoevropské minulosti, svědčí o tom, že střední Evropa je spíše „království ducha“, nikoli prostor vymezený historicky respektovanými hranicemi. Údajně je to „nekonečný a hroživě zakletý les, kde se lidé, kultury, jazyky neuvěřitelně vzájemně prolínají, kde má každé místo několik názvů a kde lidé mění občanství stejně často jako boty“ (ibid., 14). Z toho pro Ashe vyplývá jednoznačný závěr, že každý pokus uchopit podstatu společného dědictví středoevropské minulosti povede ke zjednodušení či vágním abstrakcím.

Vrátíme-li se ke Kunderovu textu, jeho zásluha spočívá v tom, že diskusi o střední Evropě společně se svými disidentskými či emigrantskými kolegy vrátil z politologického diskursu do roviny literárně filozofické a že jeho úvahy, ať už vzbuzovaly souhlas či odmítání, se staly modelovou výchozí reflexí, kterou není možné pominout. Ačkoli u Kundery rozpoznáme skrytou nostalgii za ztracenou duchovní atmosférou habsburské monarchie, nalezneme tu striktní negaci „německé“ varianty střední Evropy. Ta jako taková geopoliticky již neexistuje, nemá pevný střed a hranice; jejich proměnlivost a imaginativnost lze teritoriálně vymezit znakem společného historického osudu, analogickým vztahem ke společným kulturním hodnotám, které vytvářejí malé národy ležící v neurčitém prostoru mezi Německem a Ruskem (Sabatos 2011, 19 – 20). Kunderův esej i v současnosti v obecné rovině symbolizuje existenční traumata malého národa „ztraceného“ v středu Evropy. Z pohledu skepticky naladěného a pochybujícího individuálního subjektu proto zůstává varujícím mementem o nebezpečné devalvací kulturní politiky. Ačkoli je spjat s konkrétní atmosférou určitého historického kontextu, svým filozofickým rozměrem přesahuje svou dobu a navíc poskytuje čtenářský zážitek. Autorův esejistický styl charakterizuje fanatismus přesnosti, jak o něm výstižně mluví Květoslav Chvatík, tj. specifický rytmus slov, tempo a syntaktická stavba vět (Chvatík 1994, 81). Je nesporné, že Kundera, který se proslavil svým uměleckým experimentováním a provokujícími tématy – a k nim patří i jeho esejistické uchopení fenoménu střední Evropy – se v emigraci stal světoznámým spisovatelem a velkým Čechem. Ovšem – jak tomu bohužel mnohdy bývá – bez české podpory.

SUMMARY

The study recalls the updating aspect of the intellectual debates on Central Europe (M. Kundera, C. Miłosz, G. Konrád, V. Havel, D. Jančar, etc.) initiated before the fall of the Iron Curtain in the late 1980s. While Kundera's Central Europe is not a fixed geographical entity, but rather a polycentric model with shifting linguistic and ethnic boundaries, Havel treats Central Europe as a spiritual, mental, and cultural phenomenon, as an analogous substrate with a common historical memory. Similarly, Konrád associates Central Europeanism with a sceptical and self-ironic way of thinking, emphasising the West's neglect of Central Europe. In many ways, Konrád follows Márai, who argues that Central Europe, with its crumbling identity, represents a “forgotten territory”, essentially a peripheral corridor of Russians towards the West. In Miłosz' reflection, Central Europeanism as a symbolic value can be fictional in the sense of a specific authorial strategy: it is memories, subjective memory, and the real-life fates of individuals.

LITERATÚRA

- Andruchowycz, Jurij. 2007. *Európa, moja neuróza*. In: *OS – Občianska spoločnosť*, 11/2, 49 – 53.
 Andruchowycz, Jurij – Stasiuk, Andrzej. 2001. *Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej Środkowej*.
 Wołowiec: Czarne.

- Ash, Timothy Garton. 1992. *Středoevropán volbou*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku.
- Aucouturier, Michel. 1998 – 1999. Emigrantologija – nauka o literature i kulture emigraciji. In: *Rossica* III – IV/1, 113 – 114.
- Balabanova, Christine. 2004. Stredná Európa a stredoeurópsky geografický kultúrny priestor (S prihlídnutím na interpretácie Milana Kunderu, Györgya Konráda, Václava Havla, Czesława Miłosza). In: Koška, Ján (ed.): *Hrdina v stredoeurópskych a balkánskych literatúrach 19. a 20. storočia*. Bratislava: Veda, 9 – 19.
- Behring, Eva – Kliems, Alfrum – Trepte, Hans-Christian (eds.). 2004. *Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropäischer Exilliteraturen 1945 – 1989*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Bibó, István. 1997. *Bída malých národů východní Evropy*. Praha: Doplňek.
- Češka, Jakub. 2023. Soumrak Evropy (Ke knize Milana Kundery Unesený Západ). In: *Souvislosti. Revue pro literaturu a kulturu*. 34/4. <http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=3117> [05. 02. 2025].
- Eckhardt, Sándor. 1932. Méthodes et problèmes de la littérature comparée dans l'Europe Centrale. In *Bulletin of the international committee of historical sciences* 14. Washington – Paris, 89 – 96.
- Havel, Václav. 1990a. Anatomie jedné zdrženlivosti. In: Havel, Václav: *Do různých stran. Eseje a články z let 1983 – 1989*. Praha: Lidové noviny, 65 – 91.
- Havel, Václav. 1990b. *Projevy (leden – červen 1990)*. Praha: Vyšehrad.
- Chvatík, Květoslav. 1994. *Svět románů Milana Kundery*. Brno: Atlantis.
- Jančar, Drago. 1989. *Terra inkognita*. Celovec: Wieser.
- Jančar, Drago. 1991. Srednja Evropa med meteorologijo in utopijo. In: Vodopivec, Peter (ed.): *Srednja Evropa*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 87 – 94.
- Jančar, Drago. 1995. *Egiptovski lonci mesa*. Ljubljana: Mihelač.
- Jančar, Drago. 2002. *Brioni*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Jančar, Drago. 2006. *Duša Evrope*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Jančar, Drago. 2014. *Pisanja i znamenja*. Ljubljana: Modrijan.
- Janiec-Nyitrai, Agnieszka – Nyitrai, Zoltán. 2017. *Vrhat dvojité stín. Středoevropanství jako osud v románech Milana Kundery*. Esztergom: Nadace svatého Vojtěcha pro výzkum střední a východní Evropy.
- Kasperski, Edward. 1998. Związki literackie, intertekstualność i literatura powszechna. In: Ďurišin, Dionýz a kol.: *Medziliterárny centrismus stredoeurópskych literatúr*. České Budějovice – Bratislava: Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity, 108 – 130.
- Kastner, Robert Th. 2002. *Tržní prostor střední Evropa. Mnoho kultur, jedna měna, nové šance*. Brno: Barrister & Principal.
- Konrád, György. 1985. *Antipolitik. Mitteleuropäischer Meditationem*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kralj, Lado. 2005. Srednja Evropa in slovenska literatura. In: *Sodobnost* 69/4, 353 – 368.
- Kundera, Milan. 1967a. *Žert*. Československý spisovatel: Praha.
- Kundera, Milan. 1967b. Poeta doctus. Rozhovor se spisovatelem Milanem Kunderou. In *Impuls* 2/3, 177 – 178.
- Kundera, Milan. 1984a. Tragedija Srednje Evrope. In: *Novaja revija* 3/3, 3456 – 3468.
- Kundera, Milan. 1984b. The Tragedy of Central Europe. In: *The New York Review of Books* 31/7, 33 – 38.
- Kundera, Milan. 1984c. *L'art du roman*. Paris: Gallimard.
- Kundera, Milan. 2015. Únos Západu. In Vargová, Zuzana (ed.): *Koncepcia strednej Európy. Antológia textov*. Nitra: Fakulta stredoeurópskych štúdií Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 153 – 162.

- Kundera, Milan. 2023. Nesamozřejmost národa. In: Kundera, Milan: *Unesený Západ*. Brno: Atlantis, 7 –24.
- Kyloušek, Petr a kol. 2023. *Globalizace v literatuře? Centra a periferie v románských literaturách Amerik a Afriky*. Brno: Masarykova univerzita – Host.
- Liehm, Antonín Jaroslav. 1990. *Generace*. Praha: Československý spisovatel.
- Márai, Sándor. 2004. *Země, země...!* Praha: Academia.
- Márai, Sándor. 2008. *Deníky. Sv. 1 a sv. 2*. Praha: Academia.
- Měšťan, Antonín. 1992. Der Mitteleuropäische Raum in den Literaturen Mitteleuropas nach 1945. In *Westmitteleuropa – Ostmitteleuropa Vergleiche und Beziehungen. Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 369 – 376.
- Miłosz, Czesław. 1986. Central European Attitudes. In: *Cross Currents* 5, 101 – 108.
- Miłosz, Czesław. 1990. *Rodzinná Europa*. Warszawa: Czytelnik.
- Miłosz, Czesław. 1991. Rozhovor s Czesławem Miłoszem o střední Evropě (Rozmlouvali Hradec, Josef a Šubrt, Jaroslav). In: *Střední Evropa. Revue pro středoevropskou kulturu a politiku* 7/18, 75 – 79.
- Neubauer, John – Borbala Török, Zsuzsanna (eds.). 2009. *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Pospíšil, Ivo. 1996. René Wellek a některé genetické a typologické souvislosti literární vědy 20. a 30. let. In: Pospíšil, Ivo – Zelenka, Miloš: *René Wellek a meziválečné Československo. Ke kořenům strukturální estetiky*. Brno: Masarykova univerzita, 7 – 31.
- Sabatos, Charles. 2011. Shifting Context: The Boundaries of Milan Kundera's Central Europe. In: Baer, Brian (ed.): *Contexts, Subtexts, and Pretexts*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 19 – 31.
- Salman, Harrie. 1994. *Evropa v novém světle. Evropská kultura jako střet mezi Východem a Západem*. Prague: Éós.
- Schlögel, Karl. 2002. *Die Mitte liegt ostwärts. Europa im Übergang*. München – Wien: Carl Hansen Verlag.
- Tihanov, Galin. 2015. Narratives of Exile. In: Glick Schiller, Nina – Irwing, Andrew (eds.): *Whose Cosmopolitanism? Critical Perspectives Relationalities and Discentes*. New York: Berghahn Books, 141 – 159.
- Vajda, G. M. 1986. Dejiny porovnávacieho výskumu literatúry v Maďarsku. In: Ďurišin, Dionýz (ed.): *Dejiny literárnej komparatistiky socialistických krajín*. Bratislava: Veda, 231 – 259.
- Zelenka, Miloš. 2024. *Central Europe in Symbolic and Literary Geography*. Berlin – New York: Peter Lang Verlag

KONTAKT

prof. PhDr. Miloš Zelenka, DrSc.
Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr
Fakulta stredoeurópskych štúdií UKF v Nitre
Dražovská 4
949 01 Nitra
Slovenská republika
mzelenka@ukf.sk